

The impact of Baghdad's political and security unrest on Basra's commercial decline in the third century AH

Bahador Shahriari¹

Abstract

The economic developments of port basra between the first and third centuries AH show periods of prosperity and prosperity to stagnation and decline. While in the first and second centuries AH Basra flourished greatly and gained an international aspect, it stagnated from the middle of the third century. Considering the developments of Basra in the aforementioned period, the assumption of the article is that the transformation of Basra's position was largely influenced by the communication and economic structure where it was in connection with external and peripheral factors. Therefore, how the decline of Basra's commercial position occurred is a question that is examined by the method of historical description and analysis. The results of the studies show that the commercial stagnation of Basra was due to the widespread continuation of political unrest in Baghdad and the turmoil of the Caliphate's affairs from 220 AH onwards. This disrupted the active commercial cycle of the Persian Gulf that had emerged under the relationship of the plain, the coast and the sea. Given the prominent political and economic position of Baghdad (the plain and the hinterland) in this cycle, the occurrence of unrest and turmoil in the Caliphate disrupted the active trade route between Baghdad, Basra and the Persian Gulf and the flow of maritime trade activities. The dynamism of Basra's economic life also relied on the prosperity of this trade network. With the emergence of these developments and the weakening of the cycle of activities, Basra's commercial position also stagnated and declined.

Keywords: Baghdad, Basra, Abbasid Caliphate, Persian Gulf, Maritime Trade.

---

1. Assistant Professor, Department of History, Faculty of Islamic Studies, Imam Hossein University, Tehran, Iran.

bhshahry2200@gmail.com

Extended Abstract

1. Introduction

The advent of the Islamic era, particularly following the period of conquests, marked a significant rise in the economic importance of Basra and its surrounding regions. This transformation and development, spurred by the political and social dynamics of the first century AH, elevated Basra to a preeminent city within the Islamic caliphate. The economic trajectory of Basra between the first and third centuries AH was characterized by distinct phases of prosperity, flourishing trade, and subsequent stagnation and decline. While Basra experienced a golden age in the first and second centuries AH, establishing itself as a vital hub for regional and international commerce, a noticeable downturn began to set in around the mid-third century AH.

2. Methodology

This article employs a historical descriptive and analytical approach to investigate the factors contributing to the decline and stagnation of Basra's commercial prominence during the third century AH. Grounded in a specific research problem and hypothesis, the study synthesizes data from primary historical and geographical sources. Existing scholarly perspectives and research findings have been carefully considered to articulate the article's viewpoint.

3. Discussion

Academic studies indicate that three pivotal elements underpinned Basra's widespread prosperity during the period under review. Firstly, the region possessed substantial economic potential and resources. Secondly, it benefited from advantageous communication and transportation facilities. Thirdly, emergent political and social developments in Basra's vicinity, coupled with the consistent patronage of caliphs and rulers, fueled its rapid growth. In less than a century, Basra evolved from a mere "military support base and camp" into a bustling commercial port, home to several hundred thousand inhabitants. By the second century AH, with Baghdad designated as the caliphal capital, and Basra integrated into the maritime trade network of the Persian Gulf, the city

blossomed into a dynamic nexus of international trade connecting the East and the West by the mid-third century AH.

A crucial factor in Basra's ascendancy was its strategic location within the vital Persian Gulf trade network. As a port city, its political and social fabric was intrinsically linked to the gulf's commercial activities. The efflorescence of the Persian Gulf Trade Organization was contingent upon political stability and peace in the coastal areas and hinterlands. This network entered a particularly auspicious phase with the establishment of Baghdad as the caliphal seat, ushering in an era of prosperity and significantly enhancing Basra's standing as one of its most important commercial centers by the second century AH.

However, despite its commercial zenith in the second and early third centuries AH, Basra experienced a decline from the mid-third century AH. Its former prosperity waned, the scope of its commercial activities contracted, and its once-prominent position as a major Persian Gulf trading hub diminished, consequently weakening its international trade routes.

4. Conclusion

The findings of this evaluation challenge the prevailing view that the Zangids Rebellion was the primary catalyst for Basra's commercial decline. This assertion is untenable for several reasons, not least because existing research disproportionately emphasizes the Zangids Rebellion as the cause, while overlooking earlier disruptions. The rebellion, which commenced in the mid-third century AH, occurred after Basra's commercial activities had already begun to falter in preceding decades.

A more fundamental analysis reveals that Basra's economic vitality was inextricably linked to the health of its peripheral regions and external connections. Its prosperity or stagnation should be understood in relation to these broader dynamics, rather than being solely attributed to internal factors. Just as the establishment and growth of Baghdad as the caliphal capital catalyzed Basra's commercial rise, the subsequent internal decay of the caliphate's power from approximately 230 AH onwards—marked by intensifying political and security unrest in Baghdad—had a direct and detrimental impact. The volatile political climate, military conflicts, widespread looting, destruction of infrastructure, and pervasive insecurity in Baghdad disrupted, and in some instances, halted commercial activities along the Baghdad-Basra-Persian Gulf route. Consequently, Basra's commercial life,

heavily reliant on this network, suffered immensely, distancing itself from its past prosperity. Therefore, when examining the causes of Basra's decline, focus should shift from the Zangids uprising to the overarching political and economic conditions in Baghdad and the broader dynamics of Persian Gulf trade.

تأثیر ناآرامی‌های سیاسی و امنیتی بغداد بر افول تجاری بصره در قرن سوم هجری

بهادر شهریاری^۱

چکیده

تحولات اقتصادی بصره در فاصله قرن اول تا سوم هجری دوره‌هایی از رونق و شکوفایی تا رکود و افول را نشان می‌دهد. در حالی که در قرن اول و دوم هجری بصره رونق فراوانی پیدا کرد و به یک مرکز معتبر تجارت منطقه‌ای تبدیل شد و حتی جنبه بین‌المللی یافت، از نیمه‌های قرن سوم دچار رکود شد. با توجه به تحولات بصره در دوره مزبور، فرض مقاله بر این امر واقع شده که تحول جایگاه بصره به‌میزان گسترده‌ای متأثر از ساختار ارتباطی و اقتصادی آنجا رقم خورد که در پیوند با عوامل بیرونی و پیرامونی بود. لذا اینکه افول موقعیت بازرگانی بصره چگونه اتفاق افتاد سؤال است که به روش توصیف و تحلیل تاریخی مورد بررسی قرار می‌گیرد. نتایج بررسی نشان می‌دهد رکود تجاری بصره ناشی از تداوم گسترده ناآرامی‌های سیاسی بغداد و آشفتگی امور خلافت از سال ۲۲۰ هجری به بعد بود. این امر چرخه فعال تجاری خلیج فارس را که ذیل رابطه دشت، کرانه و دریا پدید آمده بود مختل کرد. با توجه به جایگاه برجسته سیاسی و اقتصادی بغداد (دشت و پس‌کرانه) در این چرخه، وقوع نابسامانی‌ها و آشفتگی خلافت، خط فعال تجاری بغداد، بصره و خلیج فارس و جریان فعالیت‌های بازرگانی دریایی را از رونق انداخت. پویایی حیات اقتصادی بصره نیز متکی به رونق این شبکه بازرگانی بود. با پیدایی این تحولات و تضعیف چرخه فعالیت‌ها، موقعیت تجاری بصره نیز دچار رکود و افول شد.

واژه‌های کلیدی: بصره، بغداد، خلیج فارس، خلافت عباسی، بازرگانی دریایی.

۱. استادیار، گروه تاریخ، دانشکده معارف اسلامی، دانشگاه جامع امام حسین (ع)، تهران، ایران.

bhshahry2200@gmail.com

مطالعات سیاسی بین‌النهرین، ۱۴۰۵، دوره پنجم، شماره اول، ۱۳۷-۱۶۴.

تاریخ دریافت: ۱۴۰۴/۰۷/۰۵، تاریخ پذیرش: ۱۴۰۵/۰۳/۱۰

Doi: 10.22126/mps.2026.12894.1104

ناشر: دانشگاه رازی

© نویسنده‌گان.

۱. مقدمه

بصره یکی از مهم‌ترین شهرهای قلمرو اسلامی بود که در آغاز عصر اسلامی و در نتیجه تحولات سیاسی و اجتماعی قرن نخست هجری تحول و توسعه یافت. سه مؤلفه بسیار مهم در دوران مذکور رونق گسترده بصره را رقم زد: یک، برخورداری از زمینه و ظرفیت‌های مناسب اقتصادی؛ دوم، امکانات مطلوب ارتباطی؛ و سوم، تحولات سیاسی و اجتماعی جدید پیرامون بصره به‌خصوص توجه ویژه خلفا و حکام که باعث شد بصره با سرعت قابل‌ملاحظه‌ای رشد یابد. بصره کمتر از یک قرن از موقعیت پایگاه و اردوگاه پشتیبانی نظامی به یک بندرگاه و شهر چند صد هزار نفری تبدیل شد. در قرن دوم هجری نیز با انتخاب بغداد به‌عنوان مرکز خلافت و اتصال بصره به شبکه بازرگانی دریایی خلیج فارس، تا نیمه قرن سوم، بصره به یک مرکز فعال و پایانه تجاری معتبر بین‌المللی میان غرب و شرق تبدیل شد.

یکی از اصلی‌ترین عوامل در رونق و توسعه بصره این بود که در چارچوب یک سازمان ارتباطی مهم و با ارزش بالای اقتصادی، یعنی شبکه بازرگانی خلیج فارس، قرار داشت. تحقق این امر ذیل برقراری ثبات و آرامش سیاسی در حوزه پس‌کرانه و دشت‌های داخلی رقم خورد؛ موضوعی که با انتخاب بغداد به‌عنوان مرکز خلافت وارد مرحله‌ای درخشان شد. پیدایی این شبکه تجاری در قرن دوم هجری رونق و جهش موقعیت بصره را به دنبال داشت و بصره یکی از مهم‌ترین کانون‌های تجاری آن به حساب می‌آمد.

در حالی که بصره در قرن دوم و اوایل قرن سوم هجری یکی از درخشان‌ترین دوره‌های تجاری خود را طی می‌کرد، از نیمه‌های قرن سوم هجری دچار افول شد، از رونق پیشین فاصله گرفت و دامنه فعالیت‌های تجاری آن کاهش یافت. با تداوم این روند، بصره که از کانون‌های اصلی بازرگانی دریایی خلیج فارس بود موقعیت خود را از دست داد. همچنین جایگاه بین‌المللی بصره و مسیر تجاری آن نیز به شدت تضعیف شد. با عنایت به این توضیحات، سؤال اصلی مقاله این است که چه عواملی باعث شد تجارت و بازرگانی دریایی بصره در نیمه دوم قرن سوم هجری دچار زوال و افول شود.

۲. پیشینه پژوهش

با توجه به پیوند سیاسی و اقتصادی بندر بصره با سرزمین‌های پیرامون و تأثیرات زیادی که بر اوضاع بازرگانی آنجا داشت، بررسی مسئله رونق و افول تجاری این منطقه در پیوند با یکدیگر باید مورد بررسی قرار گیرد. بر این اساس، آثاری را که نزدیک به موضوع مقاله هستند می‌توان به شرح زیر بیان کرد:

علی‌بیگی (۱۳۸۶) در مقاله «صاحب‌الزنج، چالشی دیگر در برابر دستگاه خلافت» به شکل‌گیری قیام زنگیان بر اثر ضعف دستگاه خلافت و نارضایتی‌های موجود پرداخته که با تصرف بسیاری از شهرهای عراق و ایران توسط رهبران قیام، چالشی برای دستگاه خلافت ایجاد شد.

معزی (۱۳۹۰) در مقاله‌ای با عنوان «تأثیر ویژگی‌های راهبردی کناره‌های خلیج فارس در حضور پیروان دین‌ها و آیین‌های رانده‌شده با تأکید بر قمرمطیان بحرین»، با اشاره به ویژگی‌های راهبردی کناره‌های خلیج فارس، به تأثیر و نقش آن در قدرت‌بخشی به مخالفان خلافت توجه کرده و اینکه امکان مناسبی برای قیام و مخالفت با خلافت فراهم آمده است.

بحرانی‌پور (۱۳۹۱) در مقاله «نقش اقتصادی و مواصلاتی دهانه اروندرود در روابط حکومت‌های محلی منطقه با خلافت عباسی»، با اشاره به موقعیت اقتصادی و ارتباطی مهم اروندرود و نقش آن بر قدرت‌گیری دولت‌های محلی و نهضت‌هایی نظیر زنگیان، به تأثیر اقتصادی بالای آن بر خلافت عباسی پرداخته است.

کاظمی و بحرانی‌پور (۱۳۹۴) نیز در مقاله «دلایل برآمدن و زوال شهرهای مسیر کارون در خوزستان» نقش تاریخی قیام زنگیان در افول حیات تجاری شماری از شهرهای خوزستان را مورد بررسی قرار داده‌اند. در این مقاله بر نقش و تأثیر قیام زنگیان بر تضعیف حوزه بازرگانی منطقه خوزستان تأکید شده است.

شهریاری و فروزانی (۱۳۹۸) در مقاله‌ای با عنوان «تأثیر زمینه‌های اقتصاد دریایی خلیج فارس در پیدایش قیام زنگیان» به ارتباط دو حوزه دریا و دشت در شکل‌گیری فعالیت‌های اقتصاد دریایی خلیج فارس پرداخته‌اند و پیدایی قیام زنگیان را در واکنش به بحران‌های متداوم سیاسی و نظامی بغداد در نیمه نخست قرن سوم و آثار سوء آن بر حیات تجاری بصره ارزیابی کرده‌اند. این مقاله ارتباط و تأثیرگذاری بالای حوزه‌های اقتصادی و سیاسی تجارت دریایی خلیج فارس را مورد توجه قرار داده که نزدیک به موضوع مقاله حاضر است.

سلمانی گواری و خسروی (۱۴۰۰) در مقاله «تبیین موقعیت تجاری بغداد در دوره اول خلافت عباسی (۱۳۲-۲۳۲ق.)»، با اشاره به موقعیت تجاری بصره در دوره اول خلافت عباسی، نقش اقتصادی و ارتباطی بصره در ارتقای موقعیت آنجا را مورد توجه قرار داده‌اند. پیوند حیات تجاری و اقتصادی بصره با تحولات سیاسی، امنیتی و اقتصادی بغداد موضوع مهمی است که با مسئله مقاله حاضر ارتباط دارد.

عباسی (۱۴۰۳) در مقاله‌ای با عنوان «تحلیل تاکتیک‌های موفق بالله عباسی برای فرونشاندن شورش صاحب‌الزنج»، با تمرکز بر شورش زنگیان و توجه به سه سال پایانی قیام، به بررسی و تحلیل روش‌ها و تاکتیک‌های موفق بالله عباسی در شکست قیام پرداخته است.

۳. فرضیه و نوآوری پژوهش

در پژوهش‌های موجود وقتی صحبت از افول تجاری بصره می‌شود عمدتاً علل آن را مرتبط با تنش‌های داخلی آنجا نظیر شورش زنگیان (۲۵۵-۲۷۹) می‌دانند، موضوعی که دقیق به نظر نمی‌آید. در واقع امر، با توجه به اتکای رونق تجارت بصره به ثبات سیاسی و امنیتی بغداد و تداوم فعالیت شبکه بازرگانی خلیج فارس، «شورش‌ها و ناامنی‌های گسترده و متداوم بغداد در نیمه اول قرن سوم» از علل اصلی تضعیف و افول بصره است که سال‌ها و دهه‌های قبل از حرکت زنگیان شروع شده و به شرحی که خواهد آمد، عملاً جریان بصره و بازرگانی دریایی خلیج فارس را مختل و تضعیف کرد.^۱ به عبارت دیگر، همان‌گونه که ثبات و رونق بغداد شکوفایی بازرگانی بصره را به دنبال داشت، تداوم نابسامانی‌های بغداد و گسترش آشفتگی امور خلافت، اسباب زوال تجاری بصره را فراهم آورد و نه قیام زنگیان؛ حتی حرکت مزبور را باید واکنشی در برابر تحولات مخرب بغداد به شمار آورد (شهریاری و فروزانی، ۱۳۹۸). لذا وجه تمایز این مقاله با آثار موجود در دو نکته نهفته است: یک، توجه به حیات تجاری بصره که در آن زمان مرکز بازرگانی بین‌المللی به

۱. رخ دادن پدیده‌های اجتماعی و تاریخی بدون شک متأثر از نقش‌آفرینی و تأثیرگذاری عوامل و عناصر متعدد با سهم و وزن متفاوت است و اتخاذ نگاه تک‌بعدی مانع از فهم دقیق پدیده‌ها می‌شود. شروع افول حیات تجاری بصره از نیمه‌های قرن سوم هجری به بعد نیز قطعاً عوامل مختلفی داشته است، ولی این مقاله به اقتضای چارچوب پژوهشی آن، یکی از مهم‌ترین و اصلی‌ترین عوامل آن را بررسی کرده است. به عبارت دیگر، مدعی بررسی تمامی زمینه‌ها و عوامل تضعیف حیات بازرگانی بندر بصره نیست و تنها یک مورد که به‌زعم نویسنده سهم و نقش بسیار بالایی دارد مورد توجه واقع شده است.

حساب می‌آمد، در حالی که بخش عمده پژوهش‌های موجود پیرامون اوضاع سیاسی و فکری - فرهنگی بصره است. در واقع، با وجود اهمیت و اعتبار بالای تجاری بصره، ابعاد آن چندان مورد توجه قرار نگرفته است. دوم، توجه به ارتباط و اتصال اوضاع سیاسی بغداد و حیات تجاری بصره، وقوع ناآرامی‌های بغداد و تأثیر مستقیم آن بر تضعیف حیات تجاری بصره.

۴. یافته‌ها: پیوند حیات تجاری بصره با ساختار اقتصادی پیرامون آن (بغداد و

خلیج فارس)

موضوع مهم پیرامون بصره اینکه به سبب موقعیت طبیعی، همسایگی با آب‌های آزاد بین‌المللی و موارد دیگر، حیات اقتصادی این منطقه پیوند بسیار نزدیکی با تحولات پیرامونی آن دارد. ضمن آنکه بصره در منطقه مهم بین‌النهرین واقع شده که از کارکرد ارتباطی و اقتصادی بسیار بالایی برخوردار بوده است. با آغاز عصر اسلامی، بصره دوران تازه‌ای را شروع کرد و در جغرافیای سیاسی جدید اسلامی اهمیت ویژه‌ای یافت و بر ارزش موقعیت ارتباطی و اقتصادی آن افزوده شد. تأسیس خلافت عباسی و انتخاب بغداد به عنوان مرکز خلافت، جهش و تأثیر اساسی در ارتقای موقعیت اقتصادی بصره گذاشت (مناظر احسن، ۱۳۸۳: ۲۲؛ Heidemann Stefan, 2006: 37; Goody, 2004: 20-21). در واقع تأسیس بغداد تأثیر مهمی در شکوفا ساختن توانمندی‌های بالای طبیعی بصره گذاشت. همسایگی و نزدیکی بصره و بغداد، بسترهای مناسب ارتباط زمینی و آبی، فرصت‌های بالای اقتصادی میان این دو منطقه و به اقتضای قاعده «پیرامون مرکز»، این دو شهر در یک ارتباط تنگاتنگ اقتصادی با یکدیگر قرار گرفتند. با فراهم شدن بسترهای سیاسی، امنیتی و اقتصادی، بغداد به مرکز خلافت و بصره نیز به یک مرکز تجاری معتبر منطقه‌ای و بین‌المللی تبدیل شد. در ذیل رابطه گسترده اقتصادی بصره و بغداد، دو شهر مزبور از نیمه‌های قرن دوم هجری دو مرکز مهم تجارت جهانی شدند (Philby, 1933: 73-78).

با عنایت به ظرفیت‌های اقتصادی بصره و امکانات بسیار مناسب ارتباطی آنجا در پیوند با بغداد و خلیج فارس، یک شبکه نیرومند بازرگانی که جنبه بین‌المللی داشت پدید آمد. اقتصاد (منابع اقتصادی)، ارتباط (امکانات مناسب ارتباطی)، امنیت و ثبات سیاسی سه مؤلفه اساسی بود که نقش بنیادین در شکل‌گیری شبکه فعال تجاری و رونق بصره ایفا کرد. به میزان ثبات و آرامشی که در بغداد و نواحی پس‌کرانه‌ای خلیج فارس اتفاق افتاد، پویایی اقتصاد و رونق تجاری بصره نیز رقم خورد. لذا حیات اقتصادی بصره در پیوند با اوضاع نواحی پیرامونی آن، یعنی بغداد و خلیج فارس

قابل‌ارزیابی است. همان‌گونه که رشد تجاری بصره در قرن دوم ذیل ثبات سیاسی و رونق اقتصادی بغداد و شکل‌گیری شبکه تجاری بغداد - بصره - خلیج فارس اتفاق افتاد، در نیمه‌های قرن سوم نیز عوامل رکود تجاری بصره و بازرگانی دریایی آن را باید در همان موارد پیگیری کرد.

۴-۱. رونق و شکوفایی تجاری بصره در قرن اول و دوم هجری

با ظهور اسلام و از قرن اول هجری مجموع تحولات سیاسی و اجتماعی به نفع بصره رقم خورد. بصره مورد توجه ویژه حکام مسلمان قرار گرفت. همچنین با مهاجرت و سکونت گروه‌های متعدد اجتماعی، زمینه رونق قابلیت‌های طبیعی - اقتصادی آنجا فراهم شد و نیز عمران و آبادانی زیادی به‌دست حکام و گروه‌های ساکن در آنجا انجام پذیرفت. بصره در پایان قرن نخست، به شهری مهم و بزرگ تبدیل شد. همان‌گونه که بیان شد، تأسیس خلافت عباسی و انتخاب بغداد به‌عنوان مرکز خلافت، به‌سبب نزدیکی به بصره و فرصت‌های اقتصادی متنوع میان این دو منطقه، تأثیر و جهش گسترده‌ای بر رونق تجاری بصره گذاشت. در نتیجه این تحولات، امنیت و ثبات سیاسی در منطقه حاکم شد که همین امر، نیز فعال شدن شبکه تجاری خلیج فارس را در پی داشت. بصره در این شبکه بازرگانی نقش برجسته‌ای یافت و به یکی از اصلی‌ترین شهرهای جهان اسلام به‌لحاظ اقتصادی - ارتباطی مبدل شد (Naji & Ali, 1981: 298). شهر بازرگانی، کانون تجارت دریایی خلیج فارس و «منچستر بین‌النهرین» از جمله عناوینی بود که از نیمه قرن دوم تا اوایل قرن سوم هجری به بصره اطلاق شد (Ibid: 301؛ لایپدوس، ۱۳۷۶: ۹۳/۱؛ حورانی، ۱۳۳۸).

موضوع مهم آنکه برجستگی و شکوفایی تجاری بصره، علاوه بر ظرفیت‌های بالای درونی، مرهون برقراری ثبات سیاسی و فعالیت شبکه بازرگانی خلیج فارس بود. از نیمه‌های قرن دوم هجری به بعد خط بازرگانی «بغداد - بصره - خلیج فارس» از یک طرف به شرق دور و آفریقا و از سمت دیگر به مدیترانه منتهی می‌شد. بازرگانان مسلمان از نیمه‌های قرن دوم به بعد از طریق این مسیر تجاری با چین رفت‌وآمد داشتند (ابن‌رسته، ۱۳۶۵: ۱۰۰). نیرو و ناوگان دریایی مجهزی به کار و فعالیت‌های بازرگانی و امور مرتبط با آن مشغول بود (حورانی، ۱۳۳۸: ۸۹-۹۳). بصره پایان خط کشتیرانی طولانی بود که از هند و چین شروع و به آن بندر منتهی می‌شد (ابن‌خردادزبه، ۱۳۷۰: ۴۶-۴۷) و از آنجا به بغداد امتداد می‌یافت. در بغداد نیز بخش زیادی از کالاها به‌سمت نواحی غربی و حوزه دریای مدیترانه بارگیری می‌شد (نظامی، ۱۳۸۳: ۱۶-۱۷). در واقع، برای کاروانیان و تاجران که از غرب قصد عزیمت به شرق داشتند، بصره مدخل و ورودی خلیج فارس، دریای

عمان و سپس اقیانوس هند به حساب می‌آمد (مسعودی، ۱۳۷۴: ۱/۱۴۷؛ حموی بغدادی، ۱۳۸۰: ۱/۴۳۹؛ مقدسی، ۱۳۶۱: ۱/۱۷۸). همچنین نقطه پایانی دریا برای کاروان‌هایی بود که از شرق حرکت می‌کردند. کشتی‌هایی که از شرق آفریقا و یا شرق آسیا به طرف غرب می‌آمدند، چنانچه مسیر خلیج فارس را انتخاب می‌کردند، بصره آخرین نقطه مسیر دریایی بود (ابن خلدون، ۱۳۶۳: ۱/۸۶، ۱۱۵) که با استقرار در آنجا، کالاها و اجناس را تخلیه و از طریق لنج، قایق و کشتی‌های کوچک‌تر و یا از راه زمینی به سایر نواحی حمل می‌کردند.

۴-۲. اختلال در امنیت و ثبات سیاسی مرکز خلافت در نیمه اول قرن سوم (۲۱۸ تا

۲۵۵ هجری)

تحولات بغداد و ثبات و آرامش آنجا تأثیر مستقیمی بر اوضاع جاری بصره داشت. دوره اول خلافت عباسی (۱۳۲-۲۱۸) مقطع اوج شکوه خلافت بود. این دوره «بهار دولت و دنیای هزار و یک شب بغداد و عباسیان» بود. دستگاه سیاسی عباسیان از اقتدار و تشکیلات اداری نیرومند و پیشرفته‌ای برخوردار بود. با اوج‌گیری ثبات، امنیت و رونق بغداد، بصره و بازرگانی دریایی خلیج فارس نیز اوج گرفته و شکوفا شد.

با شروع دهه سوم قرن سوم به بعد، خلافت دچار وضع ناسامانی شد و روزبه‌روز بر وخامت و پیچیدگی اوضاع سیاسی و اقتصادی آن افزوده شد (WAINES, 1977: 282). آشفتگی و پریشانی اوضاع خلافت در نیمه قرن سوم، از زمان معتصم (۲۱۸-۲۲۷) تا معتمد عباسی (۲۵۶-۲۷۹) ادامه یافت؛ به گونه‌ای که از سال‌های ۲۲۰ تا ۲۵۵ هجری را باید یکی از بدترین و بحرانی‌ترین دوره‌های خلافت به حساب آورد.

از زمان خلیفه معتصم سیاست‌هایی در پیش گرفته شد که آثار مخرب بلندمدت سیاسی و اقتصادی به دنبال داشت و امور خلافت را هرچه بیشتر به سمت به هم‌ریختگی، بی‌ثباتی و فساد پیش برد. سیاست‌های معتصم در گرایش نسنجیده به ترکان (مسعودی، ۱۳۷۴: ۲/۴۶۰، ۴۶۸، ۱۵۶-۱۵۷)، طرد نظامیان غیر ترک و به هم‌زدن موازنه قوای نظامی خلافت، آغاز روندی بود که آشفتگی دستگاه خلافت و تضعیف خلیفه را به همراه داشت. قدرت‌گیری فراوان غلامان (ابن طقطقی، ۱۳۶۰: ۳۲۱) و نظامیان ترک، به گونه‌ای که حتی بر بزرگان دولت ترجیح داده می‌شدند (مسعودی، ۱۳۴۹: ۳۳۷)، دخالت آنان در تمامی امور دیوانی، سیاسی، اقتصادی و حتی انتخاب خلیفه، تعرض

به مردم (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۱۷/۸۵-۸۶) و سایر ماجراجوی‌های بی‌حد و اندازه‌ای که توسط نظامیان ترک انجام می‌شد، از عوامل تضعیف خلافت بود.

اقدام دیگر معتصم، انتخاب شهر جدید سامرا و سکونت ترکان در آن بود که با مشورت برخی از فرماندهان ترک صورت گرفت (گردیزی، ۱۳۶۳: ۱۷۷). این کار موجب سازمان‌دهی بهتر گروه‌های ترک شد و تشدید تقابل و قطب‌بندی میان نظامیان بغداد و سامرا را به دنبال داشت (Kennedy, 2013: 163-164) و کشمکش‌های درونی خلافت را وارد مرحله تازه‌ای مرد (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۱۷/۷۱-۷۲، ۱۲۷؛ مقدسی، ۱۳۷۴: ۲/۹۷۴).

پدیده دیگری که از زمان معتصم شروع شد و در دوره خلفای بعد به شکل گسترده‌تری ادامه یافت تضعیف نقش و موقعیت دیوانیان و کارگزاران اداری بود. دیوانیان با برخوردها و دخالت‌جویی‌های مکرری که در کارشان صورت گرفت به حاشیه رانده شدند؛ به جای آن، عنصر نظامی قدرت گرفت و همه‌کاره مسائل شد. این مسئله در تمشیت امور خلافت تبعات منفی به همراه داشت و باعث اختلال در روند اداره امور شد (یعقوبی، ۱۳۷۱: ۲/۴۹۶-۴۹۷، ۵۰۴؛ ابن‌خلدون، ۱۳۶۳: ۲/۴۰۰؛ نخجوانی، ۱۳۵۷: ۱۷۷-۱۷۸). از این‌رو خلافت معتصم را باید آغاز دورانی دانست که دستگاه خلافت به سمت تنش و ناآرامی‌های گسترده کشیده شد.

با نگاهی به سیر تحولات خلافت بعد از معتصم، بروز آشفتگی‌های سیاسی و امنیتی نمایان است. در عصر خلافت واثق (۲۲۷-۲۳۲) روند افزایش قدرت ترکان تشدید شد. این امر به قدرت‌گیری و دستیابی به مناصب مهم‌تری منجر شد (یعقوبی، ۱۳۷۱: ۲/۵۰۶-۵۰۸). در مقابل ارتقای موقعیت نظامیان ترک، دیوانیان و منشیان دستگاه دیوان‌سالاری در معرض فشارها و برخوردهای بیشتری قرار گرفتند، شمار زیادی از آنان عزل و زندانی شد، اموالشان نیز مصادره شد (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۱۷/۱۷۶-۱۷۷؛ ابن‌خلدون، ۱۳۶۳: ۲/۴۱۹).

متوکل عباسی (۲۳۲-۲۴۷) در وضعیتی به خلافت رسید که توسط گروهی از سرداران ترک احضار و به خلافت نشانده شد (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۱۷/۲۰۱). برخی از سیاست‌های متوکل نظیر انتخاب سه تن از پسرانش به ولایت‌عهدی، تشدید اختلافات درونی، آشفتگی بیشتر و دخالت‌جویی‌های گسترده‌تر را به دنبال داشت (یعقوبی، ۱۳۷۱: ۲/۵۱۶؛ ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۱۷/۲۱۶؛ Kennedy, 2013: 167). در این رابطه دخالت ترکان تا جایی پیش رفت که در قتل و تعیین خلیفه جدید توطئه و تباہی می‌کردند (Noldeke: 1892: 14؛ ابن‌العبری، ۱۳۷۷: ۱۹۸؛ ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۱۷/

۲۵۹، ۲۶۷). قدرت و دخالت ترکان به جایی رسید که گروهی از سرداران ترک، خلیفه متوکل را در سال ۲۴۷ به قتل رساندند (ابن‌العبری، ۱۳۷۷: ۱۹۸؛ ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۱۷/ ۲۵۹؛ مسعودی، ۱۳۷۴: ۲/ ۵۲۸). در این زمان نیز روایات مختلف برخورد و مزوی ساختن عناصر نخبه‌دیوانی را گزارش می‌دهند (ابن‌طقطقی، ۱۳۶۰: ۳۲۵-۳۲۹؛ مسعودی، ۱۳۴۹: ۳۴۶؛ نخجوانی، ۱۳۵۷: ۱۸۰؛ یعقوبی، ۱۳۵۰: ۲/ ۵۱۳).

از سال ۲۴۷ تا ۲۵۶ هجری درگیری‌ها و تنش‌ها در مقرر خلافت به‌اندازه‌ای شدت گرفت که از این مقطع با عنوان دوره هرج و مرج و آناارشی خلافت یاد می‌شد (Kennedy, 2013: 169). منتصر عباسی (۲۴۷-۲۴۸) کلیه انتصابات و عزل و نصب‌هایش با نظر و دخالت مستقیم نظامیان ترک انجام می‌پذیرفت (ابن‌العبری، ۱۳۷۷: ۲۰۲). در نهایت نظامیان ترک خلیفه را نیز به قتل رساندند (مسعودی، ۱۳۶۵: ۳۴۷). دوره خلافت منتصر به‌اندازه‌ای کوتاه بود که به گفته مؤلف تاریخ سیستان (۱۳۶۶: ۲۰۳)، «اندر خلافت او کاری نرفت که یاد کردن آن واجب کند».

از بدترین دوره‌های خلافت عباسی زمان خلافت مستعین (۲۴۸-۲۵۱) بود که با تشدید ناآرامی‌ها به عصر فتنه‌ها و حوادث مشهور شد (نخجوانی، ۱۳۵۷: ۱۸۴) و به گفته ابن‌طقطقی، آشوب‌ها در دوره وی بسیار زیاد و دولتش پیوسته در اضطراب بود (ابن‌طقطقی، ۱۳۶۰: ۳۳۳-۳۳۴). گروه‌های مختلف ترک مطابق میل و مصالح خود با خلیفه برخورد می‌کردند (یعقوبی، ۱۳۷۱: ۲/ ۵۲۵؛ ابن‌العبری، ۱۳۷۷: ۲۰۲-۲۰۳؛ ابن‌خلدون، ۱۳۶۳: ۲/ ۴۳۸). در نهایت نیز خلیفه را به قتل رساندند (طبری، ۱۳۷۵: ۱۴/ ۶۱۴۴). این موضوع موجب درگیری‌های زیادی میان ترکان و دیگر گروه‌ها در بغداد شده بود (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۱۷/ ۲۸۷-۲۸۸؛ ابن‌العبری، ۱۳۷۷: ۲۰۳؛ یعقوبی، ۱۳۷۱: ۲/ ۵۲۵-۵۲۷).

در این دوره نیز فشارها و محدودیت‌های سنگینی بر دستگاه دیوان‌سالاری اعمال شد (ابن‌خلدون، ۱۳۶۳: ۲/ ۴۳۹؛ نخجوانی، ۱۳۵۷: ۱۸۴). خلیفه تا مدت‌ها قادر به انتخاب وزیر جایگزین نبود و افراد مختلفی را به‌صورت مقطعی در قالب دبیر و کاتب منصوب می‌کرد که آنان نیز بعد از مدت کوتاهی برکنار می‌شدند (ابن‌طقطقی، ۱۳۶۰: ۳۳۳-۳۳۴).

با روی کار آمدن معتز (۲۵۱-۲۵۵) تنش‌ها در شکل و قالب گسترده‌تری ادامه یافت. خلیفه در دستان غلامان ترک همچون اسیری بود که هرگاه می‌خواستند وی را عزل یا نصب می‌کردند (همان: ۳۳۵). خلیفه و خلافت به‌اندازه‌ای ضعیف شده بود که «خلافت را حرمتی نمانده بود»

(نخجوانی، ۱۳۵۷: ۱۸۵). مسعودی ذکر می‌کند که «تدبیر کار خلیفه معتز با دیگران بوده و وی بر چیزی تسلط نداشت» (مسعودی، ۱۳۶۵: ۳۵۱). غلامان و سپاهیان از نژادها و گروه‌های مختلف در شورش علیه یکدیگر به سر می‌بردند (مسعودی، ۱۳۷۴: ۲ / ۵۵۱-۵۵۲). برخورد و انزوای دیوانیان نیز در زمان معتز شدت یافته بود (مسعودی، ۱۳۶۵: ۳۵۱؛ یعقوبی، ۱۳۷۱: ۲ / ۵۳۷؛ ابن طقطقی، ۱۳۶۰: ۳۳۶-۳۳۷).

چون معتز بر کرسی خلافت نشست، منجمان و خواص را احضار کردند و به ایشان گفتند: بنگرید معتز چند سال زندگی می‌کند، و تا چه مدت بر کرسی خلافت برقرار می‌ماند، یکی از ظرفا که در آن مجلس حاضر بود گفت: من از این منجمین مقدار عمر و خلافت معتز را بهتر می‌دانم. گفتند: بگو مدت عمر و خلافتش چه قدر است؟ گفت: تا هر وقت که ترک‌ها بخواهند! در این وقت کسانی که در آن مجلس بودند از گفتار او به خنده درآمدند (ابن طقطقی، ۱۳۶۰: ۳۳۵). دوران خلافت مستعین و معتز زمان اوج‌گیری فتنه، جنگ و قیام شورشیان بود (همان: ۳۳۲-۳۳۵). با آغاز دوران مهتدی (۲۵۵-۲۵۶) دستگاه خلافت به خصوص بغداد و سامرا سراسر آشوب بود (مسعودی، ۱۳۴۹: ۳۵۲-۳۵۳) و دولت در آشفتگی کامل به سر می‌برد (ابن خلدون، ۱۳۶۳: ۲ / ۴۶۱). مهتدی در حالی که یازده ماه از خلافتش نگذشته بود به دست گروه‌هایی از ترکان دستگیر، زندانی و از خلافت خلع شد (Kennedy, 2013: 158) و توسط ترکان شخصی دیگری با لقب المعتمد علی‌الله به خلافت نشانده شد (ابن العبری، ۱۳۷۷: ۲۰۵).

۴-۲-۱. اوضاع سایر مناطق در قلمرو خلافت عباسی

از زمانی که روابط سیاسی خلیفه و سایر عناصر حکومتی، درباریان، دیوانیان و نظامیان به هم ریخت و دربار محل درگیری و منازعه شد، اختلافات به سطح شهر و میان گروه‌های نظامی و مردمی بغداد و سامرا نیز سرایت کرد، سپس مناطق اطراف آن و در نهایت با تداوم این شرایط، سایر شهرها جولانگاه تنش و درگیری شد (Waines, 1977: 282-285). هراندازه آشفتگی و تنش‌ها در مقرر خلافت شدت می‌گرفت، شورش و قیام مناطق دیگر عمق و دامنه بیشتری پیدا می‌کرد. فهرست بلندبالایی از شورش و ناآرامی‌های متعدد از نزدیک‌ترین نواحی به مرکز خلافت، کوفه و بصره، مدینه، یمامه تا دورترین مناطق نظیر خراسان، فارس، سیستان، مصر، موصل، حمص، دمشق و ارمنستان گزارش شده است (ابن خلدون، ۱۳۶۳: ۲ / ۴۲۰-۴۳۰؛ ابن اثیر،

۱۳۷۱: ۱۷/ ۱۷۹، ۲۱۷، ۲۳۹، ۲۹۶؛ یعقوبی، ۱۳۷۱: ۲/ ۵۰۷-۵۱۰، ۵۲۹-۵۳۰؛ مسعودی، ۱۳۷۴: ۲/ ۵۴۳).

در حالی که اقتدار خلفای دوره نخست عباسی به دورترین نقاط قلمرو اسلامی کشیده شده بود، در دوران مورد بحث نه تنها سایر مناطق قلمرو خلافت به حال خود رها شده بود، بلکه خلفا حتی برای دفاع از حرم و جان خود نیز قدرتی نداشتند؛ چنان که بارها به شکل تحقیرآمیزی مورد ضرب و شتم قرار گرفتند، زندانی شدند و در نهایت نیز به قتل رسیدند. بغداد با آن همه عظمت و رونق به عرصه نبرد و شورش گروه‌های مختلف تبدیل شده بود.

خارج شدن امور از دست دیوانیان و قرار گرفتن در دستان امرای نظامی و غلامان درباری باعث شده بود تا روند اداره امور از روال معمول خود بیرون برود، اوضاع جاری مختل شود و هرکس برای چپاول هرچه بیشتر اقدام کند. مصادره، شکنجه، حبس و قتل عاقبت بیشتر وزرا و دیوانیانی بود که تصمیم داشتند بر اساس اصول دیوان‌سالاری و مملکت‌داری عمل کنند. دوره دوم عباسی عصر بحران وزارت و تباهی دیوان‌سالاری بود.

۴-۳. تأثیر ناآرامی‌های سیاسی خلافت عباسی (در نیمه اول قرن سوم) بر جریان

فعالیت‌های تجاری

همان‌گونه که بیان شد، دستگاه خلافت عباسی از سال ۲۱۸ هجری درگیر سلسله‌تنش‌ها و ناآرامی‌های متعدد نظامی و سیاسی شد که ضمن تداوم، بر گستره آن نیز افزوده شد. تشدید بی‌ثباتی‌ها در بغداد به عنوان مرکز خلافت و کانون تحولات سیاسی جهان اسلام تأثیر بسیار منفی بر اوضاع سایر نواحی گذاشت. یکی از مناطقی که در معرض تأثیر مستقیم و مخرب این اوضاع قرار داشت شبکه تجاری خلیج فارس بود که با محوریت بغداد و بصره جریان داشت. بروز ناامنی‌ها سیر فعالیت‌های بازرگانی در شبکه مزبور را مختل ساخت و در نتیجه تجارت بصره کاهش محسوسی یافت.

بخش عمده و تقریباً تمامی گزارش‌های مربوط به این دوره اشاره به درگیری‌های بغداد و پیرامون آن دارند که گروه‌های مختلف نظامی و غیرنظامی مشغول آن بودند. همین منابع در دهه‌ها و سده قبل، از ثبات و نظم دستگاه خلافت، تدبیر و کنترل بر اوضاع قلمرو و رونق فعالیت‌های بازرگانی گزارش می‌دادند که در دور دوم خلافت عباسی وضعیت آن معکوس شده بود. در ادامه به اوضاع آن مقطع و تأثیری که بر فعالیت‌های بازرگانی داشت اشاره خواهد شد.

۴-۳-۱. درگیری‌های مکرر، غارت بازارها و اموال تاجران در بغداد

درگیری‌های مکرر موضوع مهمی بود که در دوران مزبور در نقاط مختلف بغداد جریان داشت. روایت شده در سال ۲۴۷ هجری با کشته شدن متوکل، میدین، بازارها و دروازه‌های شهر صحنه نبرد و درگیری گروه‌های مختلف نظامی شده بود (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۹/۲۱۶۷-۲۱۶۸). در سال ۲۴۹ هجری با تشدید درگیری میان گروه‌های نظامی، دسته‌هایی از اوباش نیز از فرصت استفاده کردند و دست به تخریب و غارت انبارها و بازارها زدند، پل‌ها را سوزاندند، برخی دیگر را قطع کردند و اموال زیادی را نیز به غارت بردند (ابن‌العبری، ۱۳۷۷: ۲۰۳).

غارت اموال مردم و بازارها موضوعی بود که به‌وفور اتفاق می‌افتاد (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۱۸/۵-۶؛ طبری، ۱۳۷۵: ۱۴/۶۱۴۵-۶۱۵۶، ۶۱۶۴-۶۱۶۵). در اواخر سال ۲۵۱ هجری، در جریان درگیری میان فرماندهان ترک و دیگر گروه‌ها، ذکر شده که بخشی از این درگیری‌ها در نزدیکی انبار و در کنار فرات واقع شده بود. لذا تجار و کشتی‌داران برای حفظ اموال و کالاهایشان مجبور شده بودند در نقاطی به‌صورت مخفیانه پناه بگیرند، ولی بخش زیادی از کالا و کشتی‌های بازرگانان غارت شده بود (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۱۸/۲۱).

طبری در عبارتی قابل‌تأمل ذکر می‌کند که ترکان اموال و خانه‌های مردم را غارت کردند و آنچه برجای مانده بود اوباش به غارت بردند (طبری، ۱۳۷۵: ۱۴/۶۱۶۵). غارت بازارها و دکان‌ها به‌طور دائم صورت می‌گرفت (همان: ۱۴/۶۱۹۹-۶۱۰۲، ۶۲۰۷). در سامرا نیز سال ۲۵۱ هجری بازاریان و بازرگانان مورد حمله گروه‌هایی از اوباش و نظامیان قرار گرفتند و هرچه کالا در بازارها بود غارت شد. بازرگانان برای اعتراض نزد برادر خلیفه رفتند. او نیز به تجار گفت باید کالاهایتان را به منزل می‌بردید (همان: ۱۴/۶۱۷۶-۶۲۰۷).

در جریان تشدید تنش‌ها بر سر انتخاب مهتدی در سال ۲۵۵ هجری (مسعودی، ۱۳۴۹: ۳۵۲-۳۵۳)، طبری اشاره می‌کند که سرداران دو طرف می‌گفتند «هرکه آهنگ غارت دارد به ما بپیوندد». در این درگیری، از پل‌ها و زورق‌ها به‌طور مکرر برای حمل نیرو علیه دیگری استفاده می‌شد (طبری، ۱۳۷۵: ۱۴/۶۲۹۷) و در یکی از مکان‌ها نزدیک بازارچه قطوطا که نبرد رخ داد، ساکنان آن منطقه نیز ناچار درگیر جنگ شدند (همان‌جا). بیان شده یکی از خانه‌هایی که مورد حمله قرار گرفت نزدیک «دو هزارهزار درم، یک‌صد شلوار، و معادل هزارهزار درم فرش طبری خام و مقصور و مدرج و مقطوح» از وی غارت شد (همان: ۱۴/۶۲۹۸). با غارتگری‌های

گسترده‌ای که صورت می‌گرفت بسیاری از کشاورزان و باغداران باغ‌ها، مزارع، زمین‌ها و خانه‌های خود را رها کرده بودند (همان: ۱۴ / ۶۱۵۸). این گروه‌ها تولیدکننده بسیاری از محصولات و مواد بودند و در آن مکان‌ها خرید و فروش و مبادله کالا انجام می‌شد که با شرایط به وجود آمده راکد شد.

۴-۳-۲. آسیب به زیرساخت‌های ارتباطی و تجاری

در جریان درگیری‌ها بسیاری از زیرساخت‌های مرتبط با فعالیت‌های بازرگانی نظیر پل‌ها، بازارها، اسکله‌ها و کشتی‌ها آسیب دیده و یا به سبب شدت ناامنی قابل استفاده نبودند. از زمان معتمصم به بعد گزارش‌های متعددی از تخریب و آتش‌سوزی‌های گسترده در بغداد وجود دارد که در پی آن بازرگانان بسیاری اموالشان را از دست دادند (یعقوبی، ۱۳۷۱: ۲ / ۵۱۱). دستگاه خلافت در نیمه نخست قرن سوم هجری به خاطر رکود تجارت و کم شدن رفت و آمد میان بصره و بغداد و کالاهایی که از خلیج فارس می‌آوردند مقرر کرد مالیات ده یک از اموال بازرگانی که از سمت خلیج فارس می‌آمدند بخشیده شود (همان‌جا).

در سال ۲۴۹ هجری در اعتراض به عملکرد زورگویانه ترکان و درگیری‌هایی که میان آنان رخ داد پل‌های زیادی در بغداد تخریب و مسیر رفت و آمد کشتی‌ها مختل شد (طبری، ۱۳۷۵: ۱۴ / ۶۱۲۴). در زمان معتز نیز در پی تشدید اختلافات، بسیاری از پل‌ها تخریب و دکان‌ها و بازارها غارت و ویران شد (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۱۸ / ۳۶-۳۷). در همین سال، با شورش گروه‌هایی که «دانسته نبود چه کسانی هستند» آتش‌سوزی و تخریب‌های گسترده‌ای در بغداد اتفاق افتاد (ابن‌العبری، ۱۳۷۷: ۲۰۳) و بسیاری از میادین و بازارها آسیب دید.

در سال ۲۵۱ هجری، با تشدید اختلافات میان نظامیان بغداد و سامرا، یکی از فرماندهان ترک کشته شد. این موضوع باعث شد نظامیان و سرداران ترک هوادار معتز مستقر در سامرا، بغداد را به محاصره درآورند. در نتیجه بازارها، دکان‌ها و باغ‌های فراوانی را تخریب و ویران کردند (دوری، ۱۳۷۵: ۱۸).

بازارها و مسیرهای دریایی تحت کنترل شدید و تردد نظامیان قرار داشت (طبری، ۱۳۷۵: ۱۴ / ۶۱۵۴-۶۱۵۸). محمد بن عبدالله طاهری برای آنکه راه ورودی ترکان را مسدود سازد گروهی را مأموریت داده بود تا بسیاری از پل‌ها را تخریب کنند (همان: ۱۴ / ۶۱۵۶). وی همچنین در صفر سال ۲۵۱ هجری، برای آنکه وسعت لازم برای انجام عملیات نظامی فراهم آید، دستور داد دکان‌ها

و خانه‌های زیادی را ویران کنند (همان: ۱۴/۶۱۷۳-۶۱۷۴). در نتیجه بخش زیادی از کالاهای بازرگانان از بین رفت (همان: ۱۴/۶۲۴۴-۶۲۴۵).

۳-۳-۴. گسترش و تداوم ناامنی، بی‌ثباتی سیاسی و نظامی در بغداد

درگیری‌های مکرر نظامیان، تخریب بازارها و میدان‌ها و غارتگری‌های گسترده باعث شده بود بی‌ثباتی و ناامنی گسترده‌ای پدید آید. روایت شده ابراهیم بن عباس از تجار معروف که میان اهواز و بغداد به بازرگانی مشغول بود، در بغداد انبارها و دارایی‌های زیادی داشت و افرادی در آنجا برای او تجارت می‌کردند. در سال ۲۳۲ هجری به دلایل نامشخصی ابراهیم، اهل خانواده و کسانی که برای او کار می‌کردند دستگیر شدند و وی را در زندان نگاه‌داشتند تا اینکه از دنیا رفت (همان: ۱۴/۶۰۰۶-۶۰۰۷).

راه‌های ارتباطی که نبض تجارت بود امنیت نداشت. گروه‌های سوءاستفاده‌گر به غارت کاروان‌ها و شهرها در آن مناطق می‌پرداختند. بسیاری از راه‌ها نیز بسته شده و امکان رفت‌وآمد در آن میسر نبود (همان: ۱۴/۶۱۶۰-۶۱۶۳). مسیر آبی فرات - که از اصلی‌ترین مسیرهای مواصلاتی و بازرگانی به حساب می‌آمد - امنیت لازم برای تردد نداشت (همان: ۱۴/۶۱۷۴-۶۱۷۵). حرکت به سمت سواد نیز بسیار خطرناک بود (همان‌جا).

در قسمت‌های مختلف بغداد و سامرا مسیرهای آبی و نهرهای متعددی کشیده شده بود که از اصلی‌ترین مسیرهای تردد کشتی‌های تجاری به مراکز فروش و بازارها بود؛ اما به‌خصوص از سال ۲۵۰ هجری به بعد به محیطی نظامی و ناامن تبدیل شدند که به‌جای تردد کشتی‌های بازرگانی و محصولات تجاری، کشتی‌هایی پر از نیرو و انواع جنگ‌افزار رفت‌وآمد می‌کردند (همان: ۱۴/۶۱۴۵-۶۱۴۶، ۶۱۸۲، ۶۱۸۳، ۶۲۱۰-۶۲۱۱، ۶۲۲۳؛ مسعودی، ۱۳۴۹: ۳۵۰).

در سال ۲۵۱ هجری در جریان درگیری نظامیان بغداد و سامرا با یکدیگر، به تعدادی از کشتی‌داران مسیر بغداد - سامرا حمله شد که آنان را از فعالیت در این مسیر بازداشت (طبری، ۱۳۷۵: ۱۴/۶۱۴۸). طبری یکی از کشتی‌داران را ذکر کرده که توسط ترکان دستگیر شد و پس از زدن ۲۰۰ تازیانه وی را بر دکل کشتی‌اش آویختند. با این اقدام دیگر کشتی‌داران از رفتن به سمت بغداد خودداری می‌کردند، مگر پنهانی یا به بهایی سنگین (همان‌جا).

در سال ۲۵۳ هجری فتنه و آشوب بسیار بالا گرفت. کاروان‌های تجاری به‌راحتی نمی‌توانستند خود را به شهرها برسانند. مدت زیادی طول می‌کشید تا کاروانی موفق شود به شهر برسد (یعقوبی،

۱۳۷۱: ۲ / ۵۳۴-۵۳۵). مرکز خلافت و دیگر شهرها، به‌خصوص مسیرهای ارتباطی در وضعیت نابسامان امنیتی به سر می‌بردند. راهزنی و ربودن اموال کاروان‌های تجاری در مسیرهای ارتباطی و شهرها زیاد شده بود (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۱۸ / ۳۱-۳۲). اوضاع درون‌شهری و راه‌های میان‌شهری بسیار ناامن بود (طبری، ۱۳۷۵: ۱۴ / ۵۹۶۷-۵۹۶۸، ۶۲۶۱) و معدود کاروانی سالم به شهر می‌رسید. بسیاری از کاروان‌ها پیش از رسیدن به شهر تاراج می‌شدند (ابن اثیر، ۱۳۷۱: ۱۸ / ۳۱-۳۲). رسیدن به شهر نیز امنیت لازم برای فروش و تأمین سود کاروانیان و تجار را تضمین نمی‌کرد؛ زیرا در شهر کالاها و اموالشان یا طعمه آتش‌سوزی می‌شد و یا اینکه مورد غارت و چپاول قرار می‌گرفت (همان: ۱۸ / ۵-۶).

در دوران خلافت مستعین در سال ۲۵۱ هجری یکی از فرماندهان نظامی خلافت به نام مزاحم بن خاقان، برای سرکوب قیام حسین بن احمد بن حمزه به کوفه حمله برد که خسارات زیادی به شهر وارد کرد و هفت بازار مهم آنجا در آتش سوخت (همان: ۱۸ / ۳۱). همچنین در همین سال در شهر انبار بر اثر اقدامات ترکان و ناامنی‌های ایجادشده، بازاریان که برای مدتی کسب‌وکار خود را تعطیل کرده بودند با تضمین و تعهد ترکان فعالیت خود را شروع کردند، ولی مدتی نگذشت که کشتی‌های تجاری حامل کالا و مواد مصرفی تجار که از شهر رفته آمدند مورد حمله و تاراج قرار گرفتند، تمامی کالاها غارت شد و اموال غارت‌شده را به شهر سامرا برای زن و فرزندان خود فرستادند. علاوه بر این، بسیاری از فعالان و تجار انبار نیز کشته و اسیر شدند (همان: ۱۸ / ۲۰).

نزاع میان هواداران معتز و مستعین یکی از شدیدترین صحنه‌های درگیری بود و باعث ناامنی مسیر ارتباطی و بازرگانی سامرا و بغداد شد و شماری از خانه‌ها غارت و ویران شد (مسعودی، ۱۳۷۴: ۲ / ۵۵۱-۵۵۲، طبری، ۱۳۷۵: ۱۵ / ۶۳۹۵-۶۳۹۶). در این درگیری‌ها تجار، بازرگانان و بازاریان بغداد اموالشان غارت شد و خسارات زیادی متحمل شدند (همان: ۱۴ / ۶۱۴۵-۶۲۱۲). ذکر شده که در سال ۲۵۱ هجری گروه‌هایی از ترکان سامرا مأمور شده بودند به بغداد حمله کنند و بازارهای دو طرف سواحل آنجا را بسوزانند (همان: ۱۴ / ۶۱۵۹-۶۱۶۰، ۶۱۹۴). در همین سال محمد بن عبدالله طاهری در بغداد، و از هواداران به خلافت رساندن مستعین، دستور داده بود مانع رفت و آمد کشتی‌های بازرگانی به سوی سامرا شوند. با حمله به کشتی‌های پر از کالا بسیاری از آن‌ها غرق شد و تجار نیز فراری شدند (همان: ۱۴ / ۶۱۵۴).

در نیمه‌های قرن سوم هجری (۲۵۱) شخص و یا گروهی که از بغداد قصد عزیمت به نقطه‌ای دیگر داشت تنها در وضعیت بسیار سخت می‌توانست از چنگ گروه‌های غارتگر و اوباش به سلامت عبور کند (همان‌جا). این گروه‌های غارتگر در فاصله میان شهرها، به‌خصوص در شهرهای جنوبی که کاروان‌های بازرگانی تردد می‌کردند، آماده و منتظر کاروان‌ها بودند تا آنان را غارت کنند. نیرویی نیز که از طرف حکومت مرکزی به مقابله با این گروه‌ها بپردازد وجود نداشت.

در روایت قابل توجهی از تاریخ طبری آمده است کاروانی از اهواز و فارس کالاهایی را به بغداد می‌آورد؛ ترکان و گروه‌های مستقر در سامرا سپاهی را فرستادند تا مانع رفتن این کاروان به بغداد شوند و آن را به سامرا بیاورند. محمد بن عبدالله طاهری و بغدادیان نیز سپاهی را فرستادند که این کالاها را به بغداد آورند. چون بغدادیان زودتر توانستند این کاروان را از دست سپاهیان سامرا خارج سازند، دسته نظامی سامرا به سوی ناحیه نهروان رفت، آنجا را غارت کرد و ساکنانش را فراری داد و بیش از ۲۰ کشتی که در آنجا مستقر بود همه را سوزاند و به سامرا برگشت (همان‌جا). آنچه در آن زمان اختلال اوضاع بغداد در روابط بازرگانی با بصره را نشان می‌دهد این است که در سال ۲۵۲ هجری کشتی‌های زیادی از بصره آمدند و مترصد ورود به بغداد بودند. با اندکی آرامش موقتی اوضاع، طبری ذکر کرده نزدیک به ۲۰۰ کشتی با انواع و اقسام کالا وارد بغداد شدند (همان: ۱۴/۶۲۲۹). این موضوع گوشه‌ای از حجم روابط تجاری و وابستگی این مناطق به یکدیگر را نشان می‌دهد.

بازرگانان در بغداد و سامرا در شرایط سختی قرار گرفته بودند (همان: ۱۴/۶۲۴۴-۶۲۴۵). کالاها و کشتی‌های بازرگانی دیگر به بغداد نمی‌آمد. طبری ذکر می‌کند که عامه مردم، بازاریان و بازرگانان در نتیجه وضع موجود اعتراض کردند و از کمبودها و گرانی کالا شکایت داشتند (همان: ۱۴/۶۲۱۲-۶۲۱۴). گروه‌هایی از نظامیان سامرا مانع ورود کالا به بغداد می‌شدند. در نتیجه وضع بسیار وخیم اقتصادی بغداد، بیان شده که یکی از فرماندهان سامرا اجازه داد پنج کشتی آرد، گندم و جو به بغداد برده شود (همان: ۱۴/۶۲۱۵). در بغداد بیشتر بازارها و محل‌های خرید و فروش در اطراف نهرها و رودها قرار داشت (شیخلی، ۱۳۶۲: ۵۹-۶۰) که جنگ در مسیرهای آبی باعث شده بود اختلال و آسیب بیشتری به فعالان اقتصادی و تجاری وارد شود.

یکی از موارد چشمگیر در متون تاریخی این است که محله کرخ بغداد یکی از اصلی‌ترین محل‌های درگیری ذکر شده. این محله مهم‌ترین نقطه بازرگانی بغداد و محل تجمع بازرگانان بود (دوری، ۱۳۷۵: ۴-۱۰)، بازارهای مهم بغداد در آنجا قرار داشت و تجار از نقاط مختلف به کرخ می‌آمدند (بلاذری، ۱۳۳۷: ۴۱۸). در منابع تاریخی در زمان درگیری بغداد در دوره مورد نظر مکرراً نام کرخ آمده که همواره بخشی از نبردها در آنجا رخ داده و ساکنان کرخ خواسته یا ناخواسته در جریان این تنش‌ها قرار داشتند (طبری، ۱۳۷۵: ۱۵ / ۶۳۵۱-۶۳۵۲، ۶۳۵۹، ۶۳۸۴، ۶۳۸۷، ۶۳۹۲-۶۳۹۳، ۶۴۴۵) و محله بازرگانی کرخ در بغداد صحنه نبردهای میدانی طرف‌های درگیر بود. به نظر می‌آید تمرکز بخش زیادی از درگیری‌ها در کرخ از سویی ناشی از موقعیت مهم آنجا بوده و از سوی دیگر وجود بازارها، کالا و اجناس فراوانی که نظامیان و اوباش درصدد غارت آن‌ها بودند (صفا، ۱۳۷۸: ۲ / ۲۰۲).

با ادامه درگیری‌ها، مسیرهای ورودی کالا و جریان مبادله محصولات تجاری مختل شده و در بغداد قحطی پدید آمده بود. یعقوبی آورده است که در بغداد گرانی بیداد می‌کرد، نرخ‌ها چنان بالا رفته بود که قفیزی صد درهم شده بود (یعقوبی، ۱۳۷۱: ۲ / ۵۳۱).

با توجه به درگیری‌های متعدد نیمه قرن سوم در بغداد و سامرا دیگر از رونق بازرگانی اوایل قرن سوم و قرن دوم خبری نبود. به جای هیاهوی بازاریان و تکاپوی تجار، صدای چکاچاک شمشیرها و حمل دکل‌های نظامی، ارابه و منجنیق به گوش می‌رسید (طبری، ۱۳۷۵: ۱۴ / ۶۱۷۵-۶۱۸۰). طبری روایت کرده که از بصره ۱۰ کشتی به بغداد آوردند، هر کشتی حامل ۳۹ مرد جنگی که برای انجام عملیات‌های نظامی مأموریت داشتند (همان: ۱۴ / ۶۱۷۸). در بغداد نیز در نیمه قرن سوم، نظیر دهه‌های گذشته، به جای تردد کشتی‌ها و زورق‌های حامل کالا و اجناس که میان بازارها و مراکز تجاری در رفت و آمد بودند، کشتی‌هایی پر از سرکشته‌شدگان از سربازان و مردم عادی بود که طرف‌های درگیر برای تهدید و ترساندن یکدیگر به طرف دشمن خود روانه می‌ساختند (همان: ۱۴ / ۶۱۶۴).

۴-۳-۴. ناامنی در نواحی پیرامونی بغداد

علاوه بر بغداد، نواحی و مسیرهای پیرامونی آن نیز گرفتار ناامنی و غارتگری شده بود. تنها مسیر بغداد به سمت جنوب، یعنی بصره، اهواز و خلیج فارس نبود که امنیت نداشت، بلکه راه‌های آبی شمال و غرب از سمت موصل به بغداد نیز ناامن بود (مسعودی، ۱۳۴۹: ۳۵۰) و در آن مسیرها،

غار تگری و درگیری‌های نظامی وجود داشت (یعقوبی، ۱۳۷۱: ۲/۵۳۶). در موصل، حمص و مرزهای شام گروه‌هایی پدید آمده بودند که پیوسته در سال‌های ۲۴۸ هجری شورش کرده و اوضاع آن مناطق را ناامن ساخته بودند (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۹/۴۱۸۱). در زمان مستعین با حملات و آشوب‌هایی که در منطقه حمص به وقوع پیوست، بخش زیادی از خانه‌ها و شهرها آتش گرفته و اموال تجار نیز غارت شده بود (یعقوبی، ۱۳۷۱: ۲/۵۲۸). در زمان معتز نیز مسیر رود فرات که از آن کالاهای بازرگانی و مواد خوراکی از رقه به بغداد می‌آمد توسط گروه‌های رقیب بسته شده و جلو انتقال کالا و رفت‌وآمد کاروانیان را گرفته بودند (Waines, 1977: 300). تجار و فعالان بازرگانی در مسیر فرات بارها مورد حمله و غارت دسته‌های نظامی ترک قرار گرفتند (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۱۸/۲۰-۲۲).

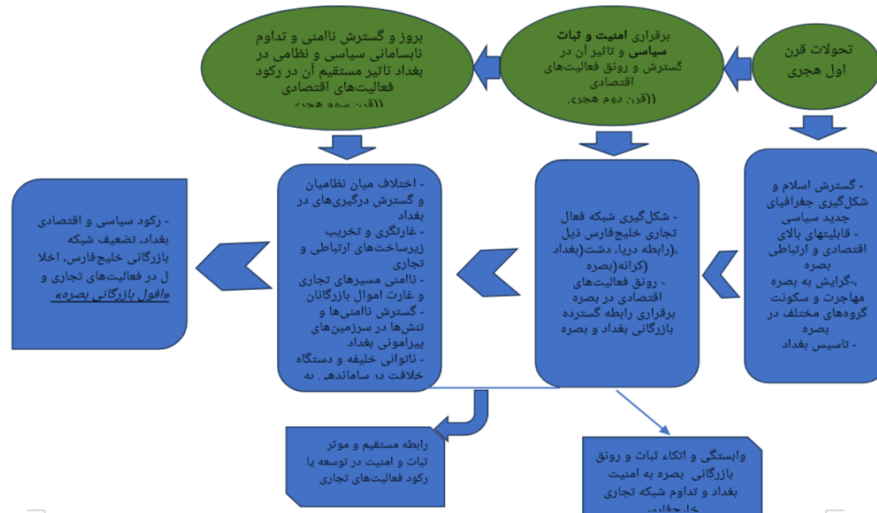
گروه‌ها و افرادی از روم نیز فرصت را غنیمت شمرده و به مناطق و بنادر اسلامی دستبرد می‌زدند. در شهرهای شمال‌غربی خلافت از سال‌های ۲۴۵ به بعد و حتی پیش از آن، بخش‌هایی از مناطق بندری جهان اسلام در معرض تجاوز کشتی‌های رومی قرار گرفته بود (ابن‌اثیر، ۱۳۷۱: ۹/۴۱۵۲). در سال ۲۳۸ هجری به سبب اوضاع ناامنی که در نقاط مختلف ایجاد شده بود، شمار زیادی از کشتی‌داران رومی به کاروان‌های بازرگانی مستقر در دمیاط و سایر مناطقی که انواع کالاهای بازرگانی از آنجا به بغداد می‌آمد حمله نمودند و آن کاروان‌ها و نواحی را غارت کردند (طبری، ۱۳۷۵: ۱۵/۶۰۴۴-۶۰۴۵).

بصره نیز در سال ۲۵۱ در نتیجه درگیری میان دو گروه بلالیه و سعدیه ناآرام شد (قمی، ۱۳۳۳: ۲۵۲). اختلافات قبیله‌ای میان این دو گروه روزبه‌روز تشدید شده و اوضاع بصره را آشفته و متشنج کرده بود (طبری، ۱۳۷۵: ۱۵/۶۲۸۵). لذا تشدید کشمکش‌های درباری و نظامی، رفت‌وآمد کشتی‌های تجاری از بصره به بغداد و سایر فعالیت‌های بازرگانی در جنوب عراق را مختل ساخته بود (مناظر احسن، ۱۳۸۳: ۱۴۷).

۴-۴. پیامد ناآرامی‌های بغداد

از قرن سوم، با وقوع تنش‌های گسترده در مرکز خلافت و اطراف آن، همچنین نبود دورنمای امیدوارکننده برای برقراری ثبات و امنیت، تضعیف فعالیت‌های مرتبط با شبکه تجاری بغداد - بصره و خلیج فارس و رکود بازرگانی دریایی خلیج فارس و بصره اتفاق افتاد. در این شبکه و خط

بازرگانی، وجود ثبات سیاسی و امنیت تعیین‌کننده بود. با برهم خوردن امنیت و آرامش سیاسی، اختلال و توقف فعالیت‌های تجاری اتفاق افتاد و بغداد و بصره همزمان رو به ویرانی و افول نهادند. نکته قابل‌ذکر آنکه با توجه به پیوند مستقیم اقتصاد، سیاست و امنیت در ساختار تجاری خلیج فارس و بصره، اختلال در اوضاع سیاسی مرکز خلافت، شورش و ناآرامی‌های دیگری را پدید آورد که در مجموع وضعیت عمومی کرانه‌ها و پس‌کرانه‌های خلیج فارس را متشنج ساخت. در واقع، وقوع سایر تنش‌ها و ناآرامی‌ها به‌میزان زیادی مرتبط با اوضاع بحرانی مرکز خلافت و متأثر از آن بود. لذا اوضاع سیاسی مرکز خلافت را باید از جمله مسائل اصلی به حساب آورد. تداوم و تشدید این وضعیت باعث شد تا مقدمات تغییر مسیر بازرگانی بین‌المللی از خلیج فارس به‌طرف دریای سرخ فراهم آید (سیرافی، ۱۳۸۱: ۲۹-۳۰؛ حورانی، ۱۳۳۸: ۱۰۷). مقدسی، مورخ و جغرافی‌دان نام‌آشنای قرن چهارم، به‌وضوح به این مسئله اشاره دارد. وی هنگام بازدید از بغداد گفته که «بغداد در گذشته [هنگام قدرت خلیفگان] بزرگ بود و اکنون به ویرانی گراییده، زیبایی از آن رفته، و مرا خوش نیامده است» و نکته مهم‌تری که مطرح می‌سازد اینکه «فسطاط مصر امروز همانند بغداد کهن است. من در کشور اسلام [امروز] شهری از آن فراخ‌تر نمی‌شناسم؛ اما سرزمین خاوران، ستم و فساد در آن بسیار شده است» (مقدسی، ۱۳۶۱: ۱/ ۴۹-۵۰، ۲۸۰-۲۸۱). مجموع گزارش‌ها و توصیف‌هایی که مقدسی از یک طرف از رونق و آبادانی مصر و فسطاط و از طرف دیگر از ویرانی و رکود بغداد و بصره در قرن سوم و چهارم آورده به‌خوبی تغییرات ایجادشده و رونق مسیر تجاری دریای سرخ و پیشی گرفتن از خلیج فارس را نشان می‌دهد.

نمودار ۱. فرایند افول تجاری بصره تحت تأثیر ناامنی‌های بغداد

۵. نتیجه‌گیری

بندر بصره از ویژگی‌های طبیعی و ارتباطی ارزشمندی برخوردار است. از یک طرف به لحاظ منابع درونی، استعداد طبیعی و قابلیت‌های اقتصادی بسیار خوبی داشت؛ از طرف دیگر در یک موقعیت منحصر به فرد ارتباطی واقع شده بود. شکوفایی و فعال شدن این قابلیت‌ها به اوضاع درونی و به‌خصوص پیرامونی بصره بستگی داشت. از قرن اول هجری مجموع تحولات سیاسی جهان اسلام به نفع موقعیت بصره رقم خورد. انتقال پایتخت خلافت به بغداد نیز جهشی در ارتقای موقعیت و وضعیت اقتصادی بصره فراهم آورد. با عنایت به قابلیت‌های درونی (اقتصادی) بصره و تحولات مساعد سیاسی و اقتصادی پیرامون آن، آنجا به سرعت به یک بندر تجاری بزرگ و معتبر بین‌المللی تبدیل شد. در نیمه اول قرن سوم هجری وضعیت پررونق بصره تغییر کرد و دچار افول شد. پرسشی که در این مقاله مورد توجه قرار گرفت این بود که چه عواملی باعث شد بصره در قرن سوم هجری به لحاظ تجاری دچار انحطاط و افول شود.

علی‌القاعده دلایل و عوامل متعددی باعث افول تجاری بصره شد؛ ولی فرضیه‌ای که در این مقاله تلاش شد برخی از ابعاد آن مورد توجه قرار گیرد این بود که با توجه به پیوند بسیار نزدیک

سیاسی و اقتصادی بصره با بغداد، وقوع ناآرامی‌های گسترده در بغداد باعث تضعیف حیات تجاری بصره شد.

نتایج ارزیابی‌های صورت گرفته ما را به این دستاوردها رهنمون می‌سازد که قاعده حاکم بر ساختار اقتصادی بصره به گونه‌ای است که تحولات اقتصادی آنجا در ارتباطی تأثیرگذار با نواحی پیرامونی آن رقم می‌خورد. مسئله اصلی در رونق و یا رکود بصره بیش از آنکه صرفاً در چارچوب مسائل داخلی آنجا قابل ارزیابی باشد، می‌بایست در ارتباط با متغیرهای قدرتمند بیرونی و پیرامونی آن جست‌وجو شود. از این رو همان‌گونه که تأسیس بغداد و انتقال پایتخت خلافت به آنجا و همچنین رونق و آبادانی آن باعث شکوفایی تجاری بصره شد و سهم اساسی در ارتقای موقعیت تجاری آنجا به یک کانون بازرگانی بزرگ و معتبر داشت، از سال ۲۳۰ هجری به بعد گسترش، تداوم و تشدید ناآرامی‌های سیاسی و امنیتی در بغداد تأثیر مستقیم و محسوسی بر شبکه بازرگانی مزبور گذاشت. فضای پرتنش سیاسی و درگیری‌های نظامی در بغداد، غارتگری اموال، تخریب پل‌ها، بازارها و مسیرهای ارتباطی، نبود امنیت و ثبات و موارد متعدد دیگر باعث شد روند فعالیت‌های تجاری در شبکه بغداد - بصره - خلیج فارس دچار اختلال و حتی توقف شود. با عنایت به این تحولات، حیات تجاری بصره نیز که متکی به فعالیت این خط تجاری بود آسیب دید و از رونق پیشین فاصله گرفت. لذا در بررسی علل رکود بصره، وضعیت بغداد بسیار کلیدی و مهم است. با وقوع، گسترش و تداوم درگیری‌های نظامی و تنش‌های سیاسی بغداد، چرخه بازرگانی خلیج فارس - بغداد - بصره تضعیف شد و در پی آن بصره (از کانون‌های اصلی مسیر تجاری) نیز دچار افول شد.

منابع

- ابن اثیر، عزالدین علی. (۱۳۷۱). *الکامل: تاریخ بزرگ اسلام و ایران*، ۳۳ جلد، ترجمه ابوالقاسم حالت و عباس خلیلی، تهران: مؤسسه مطبوعاتی علمی.
- ابن العبری. (۱۳۷۷). *ترجمه تاریخ مختصرالدول*، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: علمی و فرهنگی.
- ابن خردادبه، ابوالقاسم عبیدالله. (۱۳۷۰) *المسالک والممالک*، ترجمه حسین قره‌چانلو، از روی متن تصحیح‌شده دخویه، تهران: چاپخانه مهارت.
- ابن خلدون، عبدالرحمن. (۱۳۶۳). *تاریخ ابن خلدون*، ترجمه عبدالمحمد آیتی، تهران: مؤسسه مطالعات و تحقیقات فرهنگی.

- ابن‌رسته، احمد بن عمر. (۱۳۶۵). *الاعلاق النفیسه*، ترجمه و تعلیق حسین قره‌چانلو، تهران: امیرکبیر.
- ابن طقطقی، محمد بن علی. (۱۳۶۰). *تاریخ فخری*، ترجمه محمدوحید گلپایگانی، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- بحرانی‌پور، علی. (۱۳۹۱). «نقش اقتصادی و مواصلاتی دهانه اروندرود در روابط حکومت‌های محلی منطقه با خلافت عباسی». *پژوهش‌نامه تاریخ‌های محلی ایران*، ۱(۱)، ۶-۱۷. https://journals.pnu.ac.ir/article_418.html
- بلاذری، احمد بن یحیی. (۱۳۳۷). *فتوح البلدان*، ترجمه محمد توکل، تهران: نشر نقره.
- تاریخ سیستان. (۱۳۶۶). *تصحیح ملک‌الشعرا بهار*، تهران: کلاله خاور.
- حموی بغدادی، یاقوت. (۱۳۸۰). *معجم البلدان*، ۲ جلد، تهران: پژوهشگاه سازمان میراث فرهنگی کشور.
- حورانی، جرج. ف. (۱۳۳۸). *دریانوردی عرب در دریای در روزگار باستان و در نخستین سده‌های میانه*، ترجمه محمد مقدم، تهران: کتابخانه سینا.
- دوری، عبدالعزیز. (۱۳۷۵). *بغداد*، ترجمه اسماعیل دولتشاهی و ایرج پروشانی، تهران: بنیاد دایرةالمعارف اسلامی.
- سلمانی گواری، ابوالفضل؛ خسروی، ابوذر. (۱۴۰۱). «تبیین موقعیت تجاری بغداد در دوره اول خلافت عباسی (۱۳۲-۲۳۲ق)». *پژوهش‌نامه تاریخ تمدن اسلامی*، ۲(۲)، ۴۰۳-۴۲۱. <https://doi.org/10.22059/jhic.2022.336065.654311>
- سیرافی، سلیمان. (۱۳۸۱). *سلسله‌التواریخ یا اخبار الصين و الهند*، تهران: اساطیر.
- شهریاری، بهادر؛ فروزانی، سید ابوالقاسم. (۱۳۹۸). «تأثیر زمینه‌های اقتصاد دریایی خلیج فارس در پیدایش قیام زنگیان (۲۴۹ تا ۲۵۵ هجری)». *پژوهش‌های تاریخی ایران و اسلام*، ۱۳(۲۴)، ۲۳۲-۲۵۲. <https://doi.org/10.22111/jhr.2020.8157.1327>
- شیخلی، صباح ابراهیم سعید. (۱۳۶۲). *اصناف در عصر عباسی*، ترجمه هادی عالم‌زاده، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.
- صفاء، ذبیح‌الله. (۱۳۸۷). *تاریخ ادبیات در ایران*، تهران: فردوس.
- طبری، محمد بن جریر. (۱۳۷۵). *تاریخ طبری*، ۱۶ جلد، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: اساطیر.
- عباسی، علی‌اکبر. (۱۴۰۳). «تحلیل تاکتیک‌های موفق بالله عباسی برای فرونشاندن شورش صاحب‌الزنج». *تاریخ اسلام*، ۲۵(۹۸)، ۱۲۱-۱۴۸. https://hiq.bou.ac.ir/article_72759.html
- علی‌بیگی، حسین. (۱۳۸۶). «صاحب‌الزنج؛ چالشی دیگر در برابر دستگاه خلافت عباسی». *نامه تاریخ‌پژوهان*، ۱۱، ۷۵-۱۰۱.
- قمی، شیخ عباس. (۱۳۳۳). *تمه المنتهی فی وقایع ایام الخلفاء*، به تصحیح علی محدث‌زاده، کتابفروشی مرکزی.

- کاظمی، سجاده؛ بحرانی‌پور، علی. (۱۳۹۴). «دلایل برآمدن و زوال شهرهای مسیر رودخانه کارون در خوزستان قرون ۳-۴ ه.ق». *مطالعات تاریخ فرهنگی (پژوهش‌نامه انجمن ایرانی تاریخ)*، ۷(۲۶)، ۳۴-۷. https://www.chistorys.ir/article_205306.html
- گردیزی، ابوسعید عبدالحی. (۱۳۶۳). *تاریخ گردیزی*، تحقیق عبدالحی حبیبی، تهران: دنیای کتاب.
- لاپیدوس، ایرا. ام. (۱۳۷۶). *تاریخ جوامع اسلامی*، ترجمه محمود رمضان‌زاده، مشهد: بنیاد پژوهش‌های اسلامی آستان قدس.
- مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین. (۱۳۶۵). *التنبيه والاشراف*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، علمی و فرهنگی.
- مسعودی، ابوالحسن علی بن حسین. (۱۳۷۴). *مروج الذهب و معادن الجواهر*، ترجمه ابوالقاسم پاینده، تهران: علمی و فرهنگی.
- معزی، مریم. (۱۳۹۰). «تأثیر ویژگی‌های راهبردی کناره‌های خلیج فارس در حضور پیروان دین‌ها و آیین‌های رانده‌شده با تأکید بر قرمطیان بحرین». *پژوهش‌نامه تاریخ اسلام*، ۱(۱)، ۱۵۹-۱۸۴. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.22519726.1390.1.1.5.3>
- مقدسی، ابوعبدالله محمد بن احمد. (۱۳۶۱). *احسن التقاسیم فی معرفه الاقالیم*، ۲ جلد، تهران: شرکت مؤلفان و مترجمان.
- مقدسی، طاهر بن مطهر. (۱۳۷۴). *آفرینش و تاریخ*، ترجمه محمدرضا شفیعی کدکنی، تهران: آگه.
- مناظر احسن، محمد. (۱۳۸۳). *زندگی اجتماعی در حکومت عباسیان*، ترجمه مسعود رجب‌نیا، تهران: علمی و فرهنگی.
- نخجوانی، هندوشاه بن سنجر. (۱۳۵۷). *تجارب السلف (در تواریخ خلفا و وزرای ایشان)*، تهران: کتابخانه طهوری.
- نظامی، غلامحسین. (۱۳۸۳). *نقش بصره در کرانه‌های شمالی خلیج فارس در روابط ایران و عثمانی (۱۰۴۹-۲۲۳ ه.ق / ۱۸۴۷-۱۶۳۹ م)*، بوشهر: انتشارات بوشهر.
- یعقوبی، احمد بن ابی‌یعقوب. (۱۳۵۶). *البلدان*، تهران: بنگاه ترجمه و نشر کتاب.
- یعقوبی، احمد بن ابی‌یعقوب. (۱۳۷۱). *تاریخ یعقوبی*، ترجمه محمدابراهیم آیتی، تهران: علمی و فرهنگی.

References

- Ali Beygi, H. (2007). "Sahib al-Zanj; Another challenge against the Abbasid Caliphate system". *Nameh-ye Tarikh Pajouhan*, 11, 75-101. [In Persian].
- Aliakbar Abbasi, (2024). "Analysis of the Policies of Al-Mowafaq Bellah Abbasi to Suppress the Rebellion of Saheb al-Zanj". *History of Islam*, 25(98), 121-148. [In Persian]. https://hiq.bou.ac.ir/article_72759.html
- Bahrani pour, A. (2013). "The economic role of Arvand River opening in local governments relations with the Abbasid Caliphate". *Bianual Research Journal of Iran Local Histories*, 1(1), 6-17. [In Persian]. https://journals.pnu.ac.ir/article_418.html
- Goody, J. (2004). *Islam in Europe*. Cambridge University Press.
- Heidemann, S. (2006). *The history of the industrial and commercial area of 'Abbāsid Al-Raqqā, called Al-Raqqā al-Muhtariqa*. Doctoral dissertation, University of London.

- Kazemi, S., & Bahranipour, A. (2015). "Reasons for Rise and Fall of the Cities Adjacent to the Karun River in Khuzistan during 3rd and 4th Century AH". *Muṭāliāt-i tārikh-i farhangī (Cultural History Studies)*, 7(26), 7-34. [In Persian]. https://www.chistorys.ir/article_205306.html
- Kennedy, H. (2013). *Crisis and continuity at the Abbasid court*. Brill.
- Moezzi, M. (2011). "The influence of the strategic characteristics of the Persian Gulf shores on the presence of followers of banished religions and sects with an emphasis on Bahrain's Qaramita". *Pajouheshnameh-ye Tarikh-e Islam*, 1(1), 159-184. [In Persian]. <https://dor.isc.ac/dor/20.1001.1.22519726.1390.1.1.5.3>
- Naji, A. J., & Ali, Y. N. (1981). "The suqs of Basrah: Commercial organization and activity in a medieval Islamic city". *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 24(3), 298-309. <https://doi.org/10.1163/156852081X00130>
- Nöldeke, T. (1892). *Sketches from Eastern history*. Adam and Charles Black.
- Philby, H. St. J. B. (1933). *Harun al Rashid*. University Press.
- Salmani Gavari, A., & Khosravi, A. (2022). "The Trade in Baghdad during the First Period of the Abbasid Caliphate (749-848 AD.)". *Iranian Journal for the History of Islamic Civilization*, 54(2), 403-421. [In Persian]. <https://doi.org/10.22059/jhic.2022.336065.654311>
- Shahriari, B., & Forouzani, S. A. (2019). "The Impact of the Persian Gulf Maritime Economy on the Occurrence of the Zangian Resurrection (249 to 255 AH)". *Journal of Historical Researches of Iran and Islam*, 13(24), 232-252. [In Persian]. <https://doi.org/10.22111/jhr.2020.8157.1327>
- Waines, D. (1977). "The third century internal crisis of the Abbasids". *Journal of the Economic and Social History of the Orient*, 20(3), 282-306. <https://doi.org/10.2307/3631960>